

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Кооперативний рух займав помітне місце в економічному житті Подільської губернії. Подільська кооперація зародилася у 60-х рр. ХІХ ст. і до початку ХХ ст. перетворилася у вагомий економічний та соціальний чинник. Тут набули поширення практично всі існуючі на той час форми кооперації: споживча, кредитна, ощадно-позичкова, сільськогосподарська, артільна.

Перші дослідження з розвитку споживчої кооперації на Поділлі з'явилися ще на початку ХХ ст. Їх авторами були чиновники та діячі земств, які брали безпосередню участь у розгортанні кооперативного руху. Дослідники, спираючись на власний практичний досвід, розуміли, що одним із засобів покращення роботи кооперативів є вивчення ними історії товариств. Вони друкували узагальнюючі розвідки з даної проблеми. Це, наприклад, публікації діяча подільського земства В.Ворникова¹, у яких він висвітлює генезу споживчих товариств у Подільській губернії від моменту їх зародження до 1911 р., зробив спробу періодизації. Автор проаналізував негативні явища та фактори, що сприяли діяльності кооперативних установ, подав імена діячів, що стояли біля витоків споживчої кооперації, зібрав цінні статистичні відомості.

Теоретичні розробки видатних російських кооператорів С.Прокоповича², М.Хейсина³ характеризують ставлення влади до кооперативного руху, висвітлюють загальні тенденції та періодизацію розвитку кооперації всієї Російської імперії. У книзі представника діаспори І.Витановича "Історія українського кооперативного руху"⁴ міститься цінна інформація про перші споживчі товариства на Поділлі. Автор пояснює причину нетривалого існування цих кооперативів: їхня діяльність ґрунтувалася не на самодіяльності самих селян, а була спробою насадити кооперацію згори⁵.

У працях радянського періоду кооперації приділено мало уваги. Серед нечисленних публікацій доцільно назвати статтю Л.І.Гайдай, присвячену розвитку кооперативних установ Правобережної України⁶. В ній містяться порівняльні дані стосовно кооперативів у правобережних губерніях (Київській, Подільській і Волинській). Дослідниця аналізує різні форми кооперативних установ, зокрема, споживчої, повідомляє їхню кількість, чисельний склад. Л.І.Гайдай висловлює низку власних міркувань стосовно кооперативного процесу. Зокрема, авторка вважає, що споживчі товариства лише втягували селянство у буржуазні відносини, але не полегшували його становища⁷.

У 90-х роках ХХ ст. з'являється ряд праць, присвячених кооперації. Загальний короткий огляд українського кооперативного руху поміщено у посібнику з економічної історії України, укладеному колективом авторів Б.Лановиком, З.Матисякевичем і Р.Матейком⁸. Тут знаходимо також певну інформацію про кооперативні установи Поділля.

В.І.Марочко у своїй монографії⁹ аналізує становище українського села після реформи 1861 р., яка створила умови для появи і розгортання кооперативного руху. Аналізуючи різні види кооперації, дослідник приходить до висновку, що кредитні товариства мали значно більший вплив на господарську діяльність селян, ніж споживчі, бо вони надавали пільгові кредити, займалися збутом різної продукції¹⁰. І.А.Фареній висловлює дещо іншу думку стосовно споживчої кооперації. Він відзначає її високу дієздатність, вважаючи, що вона впливала не лише на матеріальне становище населення, а й призводила до суттєвих зрушень у всьому ринку товарів, змушувала приватні торгівельні заклади утримуватися від спекуляції. Дослідник наголошує: "... споживча кооперація напередодні революції 1917 р. очевидно розпочала відігравати ключову роль у постачанні населенню товарів широкого вжитку"¹¹.

Російський історик А.П.Корелін детально розглядає проблему розробки та зміст нормативно-правових актів, що регламентували діяльність кооперативних установ¹². Дія цих документів поширювалася на всю імперію, а отже – й на Подільську губернію.

Усі вищезгадані дослідження лише опосередковано або епізодично торкаються проблеми кооперативного будівництва у Подільській губернії. Тому метою даної публікації є показати головні тенденції розвитку споживчої кооперації на Поділлі, виділити періоди її діяльності, з'ясувати кількість, чисельність та роль споживчих товариств у губернії.

Розвиток кооперативного руху на Поділлі залежав від ряду чинників: загальноросійського кооперативного процесу, політики царизму та його законодавства. Проте, йому були властиві й певні особливості, які зумовлювалися структурою і темпами розгортання кооперативного будівництва, а також специфікою економічного розвитку Поділля.

Враховуючи складність розвитку кооперативного процесу в Подільській губернії, його доцільно поділити на кілька періодів. Перший із них тривав із 60-х рр. ХІХ ст. до 1905 р. Це був період зародження і поступового розгортання кооперативного руху. Історично найпершими кооперативними організаціями на Поділлі були кредитні та ощадно-позичкові товариства.

Споживча кооперація з'явилася на Поділлі дещо пізніше, проте згодом вона стала найчисельнішою з-поміж інших видів кооперативних установ.

Це було цілком закономірне явище, адже споживчі товариства намагалися вирішити проблему, яка була близькою кожній людині – забезпечення якісними і не дорогими товарами першої необхідності.

Перше споживче товариство під назвою “Выгода” відкрилося в 1869 р. в м.Балті. У 90-і роки на Поділлі поширилися громадські споживчі крамниці¹³. Їх поява була пов’язана з діяльністю мирових посередників. Зокрема в 90-х рр. XIX ст. ними було відкрито 25 таких крамниць¹⁴. Їх діяльністю зацікавився подільський губернатор. Він особисто відвідав окремі крамниці і в лютому 1895 р. затвердив циркуляр¹⁵, у якому пропонував мировим посередникам губернії взятися за організацію таких установ¹⁶. Але вони проіснували недовго і 24 з них згодом припинили свою діяльність¹⁷. Крамниці одразу були приречені на невдачу з ряду причин. Серед них слід назвати такі: 1) *ідеологічні*: для діяльності кооперативів не було відповідного інформаційного підґрунтя, населення не завжди розуміло їх суті та призначення. Вони утворювалися “згори” – за ініціативою місцевих чиновників та за згоди сільської громади на громадський кошт. Громада обирала раду уповноважених (до 12 осіб), головою якої ставав, звичайно, староста. Чистий прибуток від їх діяльності, як правило, використовувався на потреби громади за вказівкою мирового посередника. Таким чином порушувалися кооперативні принципи¹⁸; 2) *економічні*: через високий розмір внесків менш заможне населення не мало можливості вступити до кооперативів; 3) *організаційно-юридичні*: відсутність нормативних актів, які б регламентували діяльність крамниць.

Як тільки організатори крамниць відходили від справ, їхні творіння гинули. Часто члени правління, відчуваючи безконтрольність, оскільки не було перед ким звітувати, привласнювали собі майно крамниць¹⁹. У діяльності кооперативів переважала комерційна сторона: для окремих комерсантів це був вигідний спосіб вкладення капіталу, адже товариства не сплачували податків, кооператори втішали своє самолюбство титулами “голова товариства”, “член правління”, “скарбник”. Члени кооперативу рідко збиралися на наради, не були в курсі справ крамниць, і, часто вважали, що її майно належить правлінню. Однак, поява таких форм об’єднань усе ж сприяла популяризації кооперативних ідей серед народу. Як зазначав мировий посередник П.Окулов, він створював свої крамниці не лише щоб показати селянам, що “начальство не тільки вимагає, але й піклується про потреби села”, а й тому, що “селянська крамниця, ставши міцно на ноги, може допомогти населенню не тільки в його матеріальному добробуті, але й вести його шляхом розумового та морального вдосконалення”²⁰.

Прийняття у 1897 р. типового статуту споживчих товариств сприяло їхньому розвитку, оскільки юридично регламентувало їхню діяльність.

На Поділлі з'явилися справжні споживчі товариства. Якщо раніше вони створювалися головним чином серед селян, то тепер кооперація охопила ширші верстви населення. У 1897 р. відкрилися товариства: міське – в Кам'янці-Подільському, фабрично-заводське – в Могилівському повіті, сільські – в Юрківцях Могилівського та Тернівці Гайсинського повітів²¹. Із 23 товариств, що виникли в період з 1897 по 1905 рр., було 17 міських, 3 – при цукрозаводах і 3 – у селах. Їх засновниками були поміщики, чиновники, інтелігенція, заводські службовці²².

Але характерною була тенденція перетворення ряду товариств на ті ж споживчі крамнички або їх ліквідація. Це зумовлювалося рядом факторів: 1) селяни за звичкою або через недовіру до нових установ віддавали перевагу не товариському крамницям, а торговцям у містах чи містечках, куди відправлялися за покупками в базарні дні; 2) товариства були невеликі за розмірами і не мали вільних коштів для придбання товарів; 3) серйозну конкуренцію для крамниць становили євреї, що займалися торгівлею. Саме щоб захистити інтереси споживачів, ліквідувати монополію євреїв і забезпечити себе якісним і дешевим товаром, селяни відкривали власні товариські крамниці. Були випадки успішної боротьби проти єврейських торговців, зокрема в кооперативах сіл Коржівець Летичівського, Великої Кукавки, Кузьмина Могилівського повітів. Характерно, що ці товариства не мали статутів, але успішно розвивалися завдяки грамотному керівництву. Але часто товариства не витримували конкуренції і закривалися, як, скажімо, в селах Качанівка Літинського повіту, Луги Ольгопільського, Яланець Ямпільського повітів тощо²³; 4) неосвіченість кооператорів, відсутність грамотного керівництва, статутів; 5) перешкоди з боку влади.

Таким чином, протягом першого періоду свого розвитку кооперативний рух був слабким, випадки створення товариств поодинокими, існування кооперативів – короткочасним.

Новий етап розгортання кооперативного руху розпочався у 1906 р. і тривав до 1914 р. Це був період “пробудження” кооперації, чому сприяла демократизація життя Російської імперії під час революції 1905–1907 рр. Вплинув і економічний фактор: різке зростання цін на продукти та інші споживчі товари²⁴. Мали місце й суб'єктивні чинники. “Кооперативна гарячка” значною мірою пояснюється діяльністю відомих подолян-ентузіастів кооперації: Івана Волошиновського, Веніаміна Ворникова, Августина Довнарівича, Івана Кальницького та інших. З 1906 р. починається активне пропагування кооперативних ідей. Інформація про кооперацію проникає в села різними шляхами: випадкова публікація в газеті, журналі чи календарі, популярна книга, відвідування села, де є товариська крамниця чи приїзд із нього когось із жителів тощо²⁵.

Вагомий внесок у популяризацію кооперативних ідей зробив подільський громадський діяч І.Волошиновський. У 1906 р. під його керівництвом стала видаватися перша в Подільській губернії україномовна газета “Світова зірниця”²⁶. Вона друкувалася простою і зрозумілою народною мовою і була призначена для селян. У газеті часто подавалися матеріали про кооперацію, в яких пояснювалося, навіщо треба створювати кооперативи, які бувають їх види та форми діяльності, як правильно організувати роботу товариства тощо.

І.Волошиновський займався не лише пропагуванням, а й практичною допомогою кооперативам. У 1907 р. при Подільському товаристві сільського господарства і сільської промисловості він відкрив і очолив Відділ із поліпшення дрібних господарств²⁷. Метою відділу було заохочення селян до створення кооперативів. Кооператорам висилалися зразки статутів, надавалася допомога споживчим товариствам у випишуванні товари для крамниць²⁸. При Відділі було встановлено посаду інструктора з кооперації, який був зобов’язаний збирати інформацію про кооперативи й торговельні фірми, які могли співробітничати з кооперативними установами, допомагати при відкритті нових товариств, регулярно відвідувати їх, надавати теоретичні консультації²⁹. Інструктором було обрано Августина Довнарівича³⁰. Він із ентузіазмом узявся до справ, зокрема, у 1909 р. А.Довнарівич відвідав 57 товариств³¹.

У 1906–1914 рр. кооперативний рух виходить на якісно новий етап свого розвитку, що було зумовлено появою ряду нових явищ. *По-перше*, з 1908 р. Подільське земство включається в кооперативне будівництво. У 1909 р. при складанні земського кошторису були заплановані асигнування для надання Подільському товариству сільського господарства (1800 руб. на сприяння розвитку споживчої кооперації). Восени 1910 р. земство почало видавати “Кооперативний листок” (у 1911 р. перейменовано на “Экономический листок”), де містилась інформація про кооперативи³². У 1910 р. при земстві було встановлено посади губернських і повітових інструкторів із кооперації та торговельного агента, що координував торговельні та посередницькі операції кооперативів³³. 15 березня 1910 р. почала діяти Подільська губернська земська каса малого кредиту. До 1 січня 1913 р. вона надала кооператорам 34 позики (із них 9 – споживчим товариствам). Каса мала також право здійснювати посередництво між виробниками товарів, торговельними фірмами та кооперативами у справі придбання товарів споживання й сільськогосподарської техніки³⁴. Важливим аспектом діяльності земства була організація кооперативних курсів.

Однак, допомога з боку земських установ мала безсистемний характер. Земські діячі констатували необхідність розробки основних положень зем-

ського сприяння кооперативній справі. Розгорнутий план діяльності земства в цьому напрямку розробив Р.Ф.Реннінг на початку 1914 р.³⁵. Окремі положення плану почали впроваджуватися одразу.

По-друге, кооператори почали усвідомлювати необхідність співробітництва. За допомогою земської управи 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці Вінницького повіту відбувся перший з'їзд споживчих товариств. У 1911³⁶ і 1913 рр.³⁷ відбулися другий і третій з'їзди. Крім з'їздів, які розглядали широке коло проблем кооперації, проводилися наради, присвячені вужчим питанням³⁸. Так було розпочато ліквідацію відособленості кооперативних організацій. Хоча цей процес був досить тривалим, оскільки далеко не всі кооператори і не одразу зрозуміли позитивне значення координування діяльності між товариствами.

По-третє, було зроблено перші спроби об'єднання окремих товариств у більші організації. Функціонування кооперативів було обмеженим через їхню розпорошеність і незначні розміри оборотних коштів. Тому назріла потреба централізувати їхню діяльність. І.Волошиновський висунув ідею створення районних об'єднань за допомогою яких планувалося здешевити товари споживання: районні об'єднання мали домовлятися про їх доставку безпосередньо з виробником. Перше таке об'єднання виникло на початку 1909 р. у с.Пеньківка Могилівського повіту, згодом з'явилися Яланацьке та Вороновицьке об'єднання³⁹ (відповідно в Ольгопільському та Брацлавському повітах).

Однак, районні об'єднання не виправдали себе і незабаром розпалися. Однією з причин невдачі було поширення ідеї про розташування об'єднань при залізничних станціях. Кооператори не врахували, що станції стояли або посеред степу або в селах, де не було складів для зберігання товарів. По-друге, об'єднання були розраховані на акуратність поштових перевезень, але сама поштова система була настільки недосконалою, що кооперативам доводилося місяцями очікувати своїх вантажів⁴⁰. По-третє, споживчі товариства не були готові до виписування товарів заздалегідь: вони не мали для цього вільних коштів, не володіли досвідом і точними відомостями щодо кількості товару, його асортименту, сорту, марки тощо. Потреби товариств були дуже різноманітні. Наприклад, для крамниці з розміром капіталу від 150 до 300 руб. потрібні були не менше 200 найменувань товарів. Тому виписувати великі однорідні партії товару здалеку (як передбачалося, з Одеси) не було ні можливості, ні сенсу⁴¹. За таких умов один із найвідоміших на той час подільських кооператорів Веніамін Ворников запропонував перенести центри кооперативних об'єднань у міста і перейти від виписування товарів до спільної закупки їх у місцевих торговців⁴².

Так почалося створення товариств гуртових закупок (союзів). Вони функціонували або на основі договору, або за типовим статутом споживчих товариств, з тією лише різницею, що мали ширший район дій і членами їх могли бути не лише окремі особи, а й цілі товариства. При союзах створювалися контори, через які кооперативи купували необхідні товари. Освічені працівники контор займалися придбанням товарів, слідкуючи за їх якістю, точністю міри, ваги, цінами. Контори зосереджувалися на не багатьох гуртовиках, спонукаючи їх конкурувати між собою. Раніше товариства самі шукали для себе постачальників, а ті диктували їм свої умови. Із появою союзів ситуація змінилася: тепер уже торговці боялися втратити клієнтів. Коли об'єднання стали чисельними і сильними, їм стало тісно на місцевому ринку. З'явилася можливість виписувати товари з Одеси. В різний час у Подільській губернії діяли такі закупівельні товариства: Вінницьке, Муровано-Куриловецьке Ушицького повіту, Проскурівське, Немирівське Брацлавського повіту, Тульчинське цього ж повіту⁴³, Жмеринське⁴⁴, Бершадське Ольгопільського повіту⁴⁵, Деражнянське Літинського повіту⁴⁶ та Дунаєвецьке⁴⁷.

У процесі діяльності споживчих кооперативів ставилося питання консолідації товариств у масштабах усієї губернії. На губернських з'їздах кооперативів було зроблено висновки, що це стане можливим тоді, коли закупівельні товариства з'являться по всій губернії і стануть достатньо сильними. Таким чином планувалося, що кооперативний рух на Поділлі буде розвиватися в три етапи: першим етапом було створення окремих споживчих товариств, другим – їх союзів, а на третьому ставилося завдання об'єднати всю споживчу кооперацію губернії у Подільський союз споживчих товариств⁴⁸.

Тим часом кількість споживчих товариств у губернії зростала. Споживча кооперація виходить на перше місце за чисельністю з-поміж інших видів товариств. З 1906 по 1908 р. з'явилося 187 нових споживчих кооперативів, 158 з яких були сільськими, 23 – при цукрозаводах і 3 – при залізничних станціях⁴⁹. У більшості випадків це вже були не просто крамниці, а справжні споживчі товариства зі статутами і правлінням, оплачуваними посадами продавців та касирів. Загалом на 1 січня 1913 р. їх нараховувалося 708. Найбільш кооперованим був Вінницький повіт (104 товариства), найменше їх було в Летичівському повіті – 31⁵⁰. У 1914 р. споживчих кооперативів було вже 797⁵¹. За кількістю товариств Подільська губернія у 1912 р. займала 2-ге місце в Російській імперії після Київської⁵². Проте, це не є показником внутрішньої міцності кооперації. За кількістю членів, що припадають на одне товариство, Поділля було на останньому місці серед українських губерній – 52 особи, на 1000 душ населення при-

падало лише 6,6 кооператорів⁵³. З 1897 по 1912 рр. закрилося 7,4% споживчих товариств⁵⁴.

Беручи до уваги розміри паїв та вступних внесків, можна зробити певні висновки про фінансовий стан товариств і матеріальне становище його членів. Мінімальний розмір паю, як правило, становив 3 руб.⁵⁵, максимальний – 10 руб.⁵⁶, найчастіше особа вносила пай у розмірі 5 руб.⁵⁷ – така сума була доступною для кооператора і, одночасно, оптимальною для товариства. Якщо хтось хотів мати більшу частку, він мав право внести кілька паїв. При цьому принцип рівноправності всіх членів кооперативу не порушувався, оскільки кожен учасник, незалежно від кількості внесених паїв, на загальних зборах мав лише один голос⁵⁸. Розмір вступного внеску найчастіше дорівнював 1 руб.⁵⁹. Траплялося, що ця сума була надто великою для селян, тому зменшувалася на їх прохання до 50 копійок⁶⁰, і навіть до 25 копійок⁶¹.

Гостро стояла проблема готівкового розрахунку в товариських крамницях. Часто вони торгували в кредит, оскільки фінансові можливості їх членів були обмежені. Здавалося б, що торгівля в кредит допомагала людям прожити в складних умовах, але насправді вона тільки шкодила товариству, бо в результаті використання такої практики воно не мало готівки, щоб придбати нову партію товару. Як наслідок – кооператив переставав існувати (у такій ситуації опинилося наприклад товариство в Малих Хуторах Вінницького повіту. Воно відпускало товари в кредит і завдяки цьому діяло лише один рік)⁶². Ті кооперативи, які пробували торгувати за готівку, швидко переконувалися, наскільки це вигідно і повністю переходили на готівковий розрахунок⁶³.

Більшість споживчих товариств були сільськими і членами їх були, відповідно, селяни, самі ж вони ініціювали створення кооперативу⁶⁴. Однак частіше ініціатором виступала сільська інтелігенція (вчителі, лікарі)⁶⁵, духовенство⁶⁶, іноді – дворянство⁶⁷. У містах та містечках (скажімо, в Жабокричі Ольгопільського повіту, Тростянці Брацлавського, Шатаві Кам'янецького повітів, Балті тощо⁶⁸) соціальний склад таких установ був досить різноманітним. Так, до Літинського кооперативу входили селяни, міщани, дворяни, чиновники⁶⁹. Переважна більшість членів споживчих товариств були українцями і сповідували православ'я⁷⁰, іноді до них записувалися римо-католики⁷¹ і навіть євреї⁷².

Зміцнившись, споживчі товариства, крім продажу товарів, стали виконувати ширші функції: будували приміщення для крамниць, відкривали бібліотеки, надавали матеріальну допомогу бідним односельцям і вдовам, допомагали селянам вести господарство. Наприклад, Чернятинське товариство (Літинський повіт) придбало універсальну сівалку і віялку, якими

за помірну плату могли користуватися як учасники кооперативу, так і сторонні особи⁷³.

Незважаючи на те, що споживчі, кредитні та ощадно-позичкові кооперативи здійснювали різнобічну і корисну діяльність, кооперативний рух не був всеохоплюючим. Кооператори продовжували відчувати на собі байдужість, недовіру збоку людей, нерозуміння суті кооперативного руху. Вони проявлялися в різних формах: від пасивного ігнорування до відвертої ворожості. Траплялися випадки погромів кооперативних крамниць, наклепів та погроз на адресу кооператорів і тих, хто заявляв про свій намір вступити до товариства⁷⁴. Тому проблема пропагування кооперації завжди залишалася актуальною. Іноді, щоб привабити односельців до товариства і підкреслити роль його діяльності, його називали відповідним чином, наприклад "Сила", "Згода", "Самодопомога" тощо⁷⁵.

Отже, споживча кооперація в Подільській губернії відігравала важливу роль, надаючи економічну допомогу населенню. Вона сприяла налагодженню зв'язків села з містом. Будучи членами кооперативів, представники різних верств училися знаходити взаєморозуміння, діяти спільно. Часто, як єдині осередки культури на селі, товариства відраховували частину коштів на освітні заходи. За своєю природою кооперативний рух ґрунтувався на місцевому самоврядуванні, самодіяльності кооператорів. Він містив у собі великий творчий потенціал і за певних умов міг перетворитися в серйозну суспільну силу.

Примітки

1. *Ворников В.* Потребительская кооперация в Подольской губернии // *Экономическая жизнь Подолии* (далі – *ЭЖП*). – 1913. – №1. – С.13-28; *Його ж.* Из истории и теории потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских обществ и их объединений) // *ЭЖП*. – 1914. – №14. – С.10-24.
2. *Прокопович С.Н.* Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М., 1918. – 385 с.
3. *Хейсин М.Л.* Исторический очерк кооперации в России. – Пг., 1918. – 184 с.
4. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
5. Там же. – С.73.
6. *Гайдай Л.І.* Роль кооперації у розвитку капіталізму у селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1977. – №4. – С.100-106.
7. Там же. – С.105.
8. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – 480 с.

9. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) – К., 1995. – 224 с.

10. Там же. – С.33.

11. *Фареній І.А.* До питання про ефективність діяльності споживчої кооперації на початку ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2002. – Випуск 33. Історичні науки. – С.105-108.

12. *Корелин П.* Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.180-189.

13. Історія споживчої кооперації на Україні. Підручник для студентів кооперативних вузів / Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. – Львів, 1996. – С.65.

14. *Ворников В.* Потребительская кооперация в Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №1. – С.14.

15. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Назв. праця. – С.286-287.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф.442. – Оп.704. – Спр.307. – Арк.3зв.

17. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.14.

18. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.65-66.

19. *Ворников В.* Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских обществ и их объединений) // ЭЖП. – 1914. – №14. – С.11-12.

20. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.66.

21. Там же. – С.65.

22. *Ворников В.* Из истории и теории ... – С.12-13; *Його ж.* Потребительская кооперация ... – С.15.

23. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.307. – Арк.1-3.

24. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.73.

25. *Ворников В.* Из истории и теории ... – С.13-14.

26. Світова зірниця. – 1909. – 5 січня. – С.1-3.

27. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.16.

28. Світова зірниця. – 1909. – 22 січня. – С.6-7.

29. З діяльності відділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1908. – 7 грудня. – С.10.

30. Світова зірниця. – 1909. – 13 січня. – С.9.

31. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.19.

32. Там же. – С.16, 19-20.

33. Кам'янець-Подільських міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8331. – Арк.39.

34. *Качковська Л.В., Качковський О.Б.* Установи дрібного кредитування Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського

державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2(4). – С.158-159.

35. *Реннинг Р.Ф.* Основные положения земского содействия кооперативному делу // ЭЖП. – 1914. – №4. – С.3-5; №5. – С.22-23.

36. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.21.

37. Подолия. – 1913. – 28 июля. – С.4.

38. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8331. – Арк.98.

39. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.18.

40. Там же. – С.17.

41. *Його ж.* Из истории и теории ... – С.17-18.

42. *Його ж.* Потребительская кооперация ... – С.18.

43. *Його ж.* Из истории и теории ... – С.18-19.

44. Подолия. – 1913. – 14 мая.

45. ЭЖП. – 1913. – №20. – С.83-84.

46. Там же. – №21-22. – С.94.

47. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Назв. праця. – С.287.

48. Ворников В. Из истории и теории... – С.23-24.

49. Його ж. Потребительская кооперация... – С.17-18.

50. Подолия. – 1913. – 18 января.

51. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.77.

52. *Хейсин М.* Развитие кооперативного движения потребителей в России // Вестник кооперации. – 1912. – Кн.5. – С.55.

53. Наша кооперація. – 1913. – №7. – С.13.

54. Підраховано за: *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.26-27.

55. КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.11; Спр.121. – Арк.6.

56. Там же. – Спр.53. – Арк.6; Спр.123. – Арк.9.

57. Там же. – Спр.124. – Арк.6.

58. Там же. – Спр.50. – Арк.5.; Спр.57. – Арк.10.

59. Там же. – Спр.56. – Арк.9; Спр.124. – Арк.6.

60. Там же. – Спр.109. – Арк.1.

61. Там же. – Спр.121. – Арк.25.

62. Світова зірниця. – 1909. – 2 березня; КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.14.

63. ЭЖП. – 1913. – №7. – С.42.

64. КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.6-6зв; Спр.68. – Арк.4зв.; Спр.59. – Арк.4зв.

65. Там же. – Спр.58. – Арк.4-4зв.; Спр.54. – Арк.4зв.; Спр.53. – Арк.4, 11.

66. Там же. – Спр.57. – Арк.3,13.

67. Там же. – Спр.52. – Арк.3-3зв.
68. Світова зірниця. – 1908.– 2 березня; Подолия. – 1913.– 4 октября, 11 октября, 18 октября; ЭЖП. – 1913. – №21. –С.94, 1914. – №5. – С.50; КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.50. –Арк.5.
69. КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.1-1зв.
70. Там же. – Спр.87. – Арк.4-5, 15.
71. Там же. – Спр.79. – Арк.3зв.; Спр.107. – Арк.3-3зв, 8.
72. Там же. – Спр.51. – Арк.6-7.
73. Подолия. – 1913. – 8 февраля.
74. Світова зірниця. – 1909. – 20 травня.
75. ЭЖП. – 1913. – №1. – С.37; Подолия. – 1913. – 20 ноября; КПМДА. – Ф.629. – Оп. 1.– Спр.77. – Арк.5.